

De hete adem van het verleden

Over het verleden dat niet voorbij wil gaan en het 'presence'-debat in de geschiedfilosofie

BERBER BEVERNAGE*

Tien jaar geleden schreef de vooraanstaande mensenrechtenactivist Michael Ignatieff in een kritisch artikel over de collectieve verwerking van gewelddadige conflicten dat het verleden in landen als Joegoslavië, Rwanda en Zuid-Afrika blijft spoken omdat het *niet* 'verleden' is. Deze plaatsen leven volgens hem niet in een seriële maar in een simultane orde van tijd waarin verleden en heden een samenklontering van fantasieën, verdraaiingen, mythes en leugens vormen. Zo merken reporters in de Balkan dat bij verhalen over gruweldaden vaak moeilijk valt vast te stellen of deze gisteren, in 1941, 1841 of in 1441 hebben plaatsgevonden. Misdaden, schrijft Ignatieff, kunnen nooit met zekerheid in het historische verleden gefixeerd worden, ze blijven opgesloten in een eeuwig heden, roepend om wraak. Ignatieff oppert meteen ook een reeks fundamentele twijfels over het verzoenende en herstellende potentieel van analyses van het verleden en het vertellen van 'de' historische waarheid¹. Dat deze controversiële publicatie van Ignatieff de geschiedschrijving voor een fundamentele uitdaging plaatst, kan de historicus niet ontgaan zijn.

Hoe is het mogelijk Ignatieffs paradoxale stelling over het verleden dat niet verleden is anders op te vatten dan in het beste geval

metaforisch taalgebruik of in het slechtste geval een obscuur en mythisch overwaarderen van het slachtofferperspectief ten koste van wetenschappelijke distantie? De meeste historici – van oerpositivist tot postmodernist – denken toch op zijn minst één zekerheid te hebben: dat het verleden ondanks een grote verbondenheid duidelijk met het heden contrasteert, dat het verleden pas verleden wordt omdat het voorbij, weg, en dus niet meer heden is. Heden en verleden sluiten elkaar in de impliciete metafysica van historici uit als aanwezig en afwezig of reversibel en irreversibel. De historicus werkt met dat wat onomkeerbaar geschied, gebeurd, voorbij is. Het is aan de slachtoffers om te nemen of te laten wat de historische pot schaft: de wetenschappelijke weergave van wat *was*. Om zeker te zijn dat verleden en heden duidelijk te onderscheiden blijven, wordt best een (korte) wachtperiode ingelast tot de gesloten archieven openen; in het geval van misdaden speelt men op veilig en start het historische werk pas als de misdaad is verjaard.

Goede afspraken maken goede vrienden, en deze afspraak heeft historici lange tijd verzekerd van een goede verstandhouding met de discipline van het recht. Alles wat nog binnen de door de wet bepaalde verjaartermijn valt – alles wat voor de wet

1 MICHAEL IGNATIEFF, "Articles of faith", in *Index on censorship*, 5 (1996), p. 110-117.

dus nog (heden) *is* – wordt aan de jurisdictie overgelaten. Deze minnelijke schikking komt beide partijen goed uit en voelt behoorlijk comfortabel. De historicus kan de graal van maatschappelijke verantwoordelijkheden, die de rechter draagt, aan zich laten voorbijgaan en hoeft zich niet in het politieke wespennest te begeven die de juridische aanpak van historisch onrecht vaak met zich meebrengt. Men is het er in de westerse wereld grotendeels over eens dat het heden en de toekomst moreel en politiek zwaarder moeten wegen dan het toch al afwezige en onomkeerbare verleden. Friedrich Nietzsche was dan misschien wat onhoffelijk als hij het over het nut van de geschiedschrijving had en zijn pleidooi voor amnesie was onbetamelijk, maar hij had toch een punt wanneer hij stelde dat een maatschappij aan een obsessie voor het verleden en historisch onrecht ten onder kon gaan ². De wet moet een punt zetten achter de potentieel oneindige regressie van misdaad en wraak en met behulp van een verjaardatum heden/actueel van verleden/voorbij scheiden. Oude koeien moeten in hun sloot blijven, en dat geeft professionele historici (in contrast met de ‘agitators van de herinnering’ ³) meteen de gelegenheid om deze koeien in alle rust en sereniteit *in situ* te bestuderen zonder daarbij door advocaten, journalisten en politici te worden gestoord.

Maar wat als slachtoffers van historisch onrecht en hun erfgenamen stellen dat de maatschappij te snel en te gemakkelijk met

het verleden breekt en de doden deserteert in naam van heden en toekomst? Wat als die achtergelaten koeien, zoals slachtoffers vaak claimen, misschien wel oud maar verre van dood zijn? Zelfs een ‘ver’ verleden is niet steeds dood en voorbij maar kan nog duchtig spoken. Dat moeten beleidsmakers willens nillens inzien wanneer ze door de civiele maatschappij gedwongen worden tot officiële verontschuldiging, symbolische of minder symbolische herstelbetalingen of de inrichting van waarheidscommissies, en de hete adem van het verleden in hun nek voelen. Slachtoffergroepen en erfgenamen grijpen de onverjaarbaarheid van misdaden tegen de menselijkheid aan om soms zeer lang na datum rechtszaken aan te spannen of te heropenen waarbij ze vaak historici als ‘expertgetuigen’ oproepen. De ambigue tegenwoordigheid van het verleden is op die manier in enkele decennia tijd internationaal één van de grote actuele politieke vraagstukken geworden. Niet alleen de comfortabele werkverdeling tussen geschiedschrijving en jurisdictie wordt daardoor bruusk verstoord, ook het geloof in het strikte onderscheid tussen het aanwezige en afwezige en daarmee wat heden en verleden is, komt onder druk te staan.

Precies tien jaar na het verschijnen van Michael Ignatieffs artikel worden onze diepgewortelde geloofsartikelen over heden en verleden opnieuw uitgedaagd – andermaal in het veld van de verwerking van het verleden, ditmaal in ons eigen

2 FRIEDRICH NIETZSCHE, “On the Uses and disadvantages of history for life”, in FRIEDRICH NIETZSCHE, *Untimely Meditations*, Cambridge, 1997.

3 HENRY ROUSSO, *La Hantise du passé*, Paris, 1998.

taalgebied. Luc Huyse titelt zijn meest recente publicatie *Alles gaat voorbij behalve het verleden*. Dit boek is doordrenkt van referenties naar de ambigue nabijheid van een levend of spokend verleden dat maar niet wil vergaan. Tragische gebeurtenissen als burgeroorlogen, brutale repressies of apartheid sterven nooit helemaal, zo stelt Huyse, en hij onderzoekt hoe mensen van Argentinië tot Zimbabwe en van Spanje tot Zuid-Afrika het verleden proberen temmen “dat pijnlijk voortleeft in hun lijf”.

Wat moeten historici – voornamelijk competent in het angstvallig conserveren van een ‘vervliedend’ verleden – aanvangen met een boek dat provocerend stelt dat uitgerkend het verleden tegenwoordigheid en niet voorbij is? De steeds terugkerende

claims van slachtoffers en erfgenamen over het voortduren van het verleden wegen zwaar op de internationale politieke agenda. Wordt het ook voor historici geen tijd om de tegenwoordigheid van het verleden serieus te nemen?

Michael Ignatieffs artikel kwam voor historici te vroeg. Het ontbrak de geschiedtheorie lange tijd aan een gepast paradigma om de tegenwoordigheid van het verleden te benaderen. Luc Huyses publicatie valt fortuinlijk samen met het verschijnen van een speciaal nummer in het geschiedtheoretische tijdschrift *History and Theory*, volledig gewijd aan wat men het fenomeen van ‘presence’ noemt. De Groningse geschiedfilosoof Eelco Runia introduceerde het presence-paradigma dat

- Op 29 oktober 1998 overhandigt aartsbisschop Desmond Tutu, voorzitter van de waarheids- en verzoeningscommissie, aan de Zuid-Afrikaanse president Nelson Mandela de resultaten van het onderzoek. De commissie trachtte het verleden van de apartheid te verwerken in een alternatieve vorm van gerechtigheid. (Foto internet via mypage.bluewin.ch)

door velen word gevierd als een belangrijke en beloftevolle stijlbreek in het recente denken over geschiedenis. Het focust uitdrukkelijk op de ongerepresenteerde tegenwoordigheid van het verleden in het heden. Het lijkt er dus sterk op dat geschiedfilosofen, na meer dan dertig jaar quasi exclusieve aandacht voor representatie en epistemologie, eindelijk terug durven denken over de natuur van het verleden zelf en over de mogelijkheid van haar tegenwoordigheid in het heden.

Dit herdenken van de verhoudingen tussen heden en verleden kan de geschiedfilosofie niet alleen dichterbij de geschiedbeoefening brengen, maar kan het voor die geschiedbeoefening ook mogelijk maken om een antwoord te bieden op een aantal maatschappelijke uitdagingen. Om de problematiek wat te schetsen bespreken we eerst het boek van Luc Huyse. Daarbij ligt de nadruk vooral op de (institutionele) evoluties in de veranderende maatschappelijke omgang met het beladen verleden, die de grenzen tussen de geschiedschrijving en het veld van de jurisdictie doen vervagen. Wat het boek voor historici zo belangrijk maakt, is Huyses verslaggeving over het uitbreidende repertoire van formules om het pijnlijke verleden te verwerken. Daarbij duiken steeds morele en praktische problemen en dilemma's op die de notie van een dood verleden in vraag stellen. Daarom linken we in het tweede deel de problematiek die door Huyse geopperd wordt aan het recente debat over 'presence' en de bijdragen van een aantal historici en geschiedfilosofen daaromtrent.

Afrekenen met het verleden

Hoe gaat een land om met een verleden dat barst van pijn en onrecht? Dat is de centrale vraag die Luc Huyse zich in zijn zeer persoonlijk relaas stelt. "Altijd is er de individuele omgang met groot verdriet. Altijd zoeken hele gemeenschappen naar verwerking van wat hen overkomen is. Het verleden temmen, daar gaat het steeds weer om. En, als het kan, rust brengen in het hoofd en het hart van wie vandaag en morgen leeft". Maar, waarschuwt Huyse al meteen in zijn proloog, "wat voorbij lijkt, wijkt niet"⁴. Hij verwerpt de gedachte dat de tijd alle wonden heelt, want: "op pijn staat geen vervaldatum". Vergezeld door vier protagonisten, twee slachtoffers, een dader en een twijfelgeval, onderneemt Huyse een zoektocht in de wereld van het onverwerkte verleden die hem doorheen een hele reeks landen voert. Vechten met een geschiedenis die pijn blijft doen, is van alle tijden, schrijft Huyse, en toch treedt de problematiek de laatste decennia sterker dan ooit op de voorgrond. *Dealing with a painful past* is niet enkel de centrale thematiek van een toenemend aantal films, documentaires, boeken en toneelstukken, maar ook de titel van een aantal leerstoelen en ondertussen een gevestigd begrip in het academisch jargon.

Overal ter wereld uiten politieke en religieuze leiders officiële verontschuldigungen voor historisch onrecht. Banken openen hun kluizen op zoek naar crimineel verworven tegoeden en overheden zetten historische commissies op om hun eigen daden in het verleden te onderzoeken.

⁴ LUC HUYSE, *Alles gaat voorbij, behalve het verleden*, Leuven, 2006, p. 9 en 13.

De tribunalen in Den Haag en Arusha situeren zich op een transnationaal niveau en de inrichting van het permanent Internationaal Strafhof vormt voor Luc Huyse het kroonstuk van de evolutie naar internationalisering. De val van een groot aantal totalitaire regimes de laatste decennia droeg zeker bij aan de recente interesse voor het verleden en de herinnering: van Spanje en Portugal in de jaren zeventig, over Chili en Argentinië in de jaren tachtig tot de val van het IJzeren Gordijn. Daarnaast is er nog het einde van een aantal burgerconflicten in Afrika, Zuid-Amerika en delen van Azië dat de verwerking van het verleden bovenaan op de agenda plaatst. Toch overspant Luc Huyses verhaal naar eigen zeggen een halve eeuw van voornamelijk *falende* omgang met de spoken van het verleden. En dat falen is voor het grootste deel te wijten aan het feit dat de enige optie om met het gewelddadige verleden om te gaan lange tijd leek te bestaan uit een keuze tussen amnestie of strafrechtelijke vervolging.

Luc Huyse staat kritisch ten opzichte van beide houdingen. De keuze voor totale of blanco amnestie na een ernstig conflict (zoals in Chili) is vanwege haar negatie van de roep om gerechtigheid reeds geruime tijd onaanvaardbaar voor zowel de slachtoffergroepen in de civiele maatschappij als voor de beleidsmakers van de internationale gemeenschap. Onvoorwaardelijke amnestie is eveneens ontoereikend als omgang met het verleden omdat het precies het ambigue overleven van het verleden negeert die niet zomaar ophoudt, ook niet na een door de wet

bepaalde verjaardatum. Amnestie brengt daarom volgens Huyse nooit duurzame rust. Na enige tijd, schrijft hij, breekt alles weer open.

Spanje gold lange tijd als een voorbeeld waar de combinatie van amnestie en amnesie succesvol was toegepast om na een traumatisch conflict naar een stabiele democratie te evolueren. Tijdens de dictatuur was het gevaarlijk om over het verleden te praten, maar ook na de dood van Franco kozen alle partijen uit angst voor een hernieuwd conflict voor een pact van stilte. Er kwamen geen processen, zowat iedereen bleef op post en in het geschiedenisonderwijs werd de thematiek gemeden. De laatste jaren komt het verleden echter terug bovendrijven en is men begonnen met het verwijderen van standbeelden en straatnamen en het blootleggen van massagraven. De hevige discussies en hoog oplaaierende emoties wijzen nog maar eens op de tegenwoordigheid van het niet voorbijgaande verleden. Luc Huyse citeert toepasselijk Garcia Lorca om dit te benadrukken: “*Un muerto en España está más vivo como muerto que en ningún sitio del mundo*” (In Spanje is een dode als dode meer levend dan waar ook ter wereld)⁵.

Ook de harde interpretatie van gerechtigheid die de daders strafrechtelijk vervolgt, zoals door internationale tribunalen van Den Haag en Arusha of in nationale rechtszaken ‘in eigen beheer’ zoals in Ethiopië, kan echter pijnlijk falen en brengt soms ernstige problemen met zich mee. Klassieke strafrechtelijke vervolgingen bieden met hun overwegende focus op de daders

5 *Ibidem*, p. 123.

in plaats van slachtoffers niet steeds een garantie op gerechtigheid en creëren vaak eveneens grote politieke risico's in landen die net uit een burgeroorlog komen. Ook materiële obstakels vormen soms een argument tegen de inrichting van tribunalen : een ontoereikende infrastructuur voor een te groot aantal daders, de vaak gigantische kosten en het tekort aan (onafhankelijke) rechters doen vele landen zoeken naar andere vormen van gerechtigheid. De sterke aandrang op een strafrechtelijke vervolging door onder andere de VN, wordt daarom in het Zuiden vaak aangevoeld als westerse arrogantie of een juridische versie van neokolonialisme. Luc Huyse laat zich daarom eveneens kritisch uit over organisaties als *Amnesty International* die onvoorwaardelijk pleiten voor de harde vorm van gerechtigheid en daarbij zeer weinig oog hebben voor specifieke lokale omstandigheden.

Luc Huyse blijft echter optimistisch. Hoewel het aantal manieren om met het verleden om te gaan beperkt is, en het steeds schipperen blijft tussen de polen van vergeven of straffen en vergeten of herinneren, doen zich sinds de jaren 1990 toch een aantal belangwekkende veranderingen voor waarbij wordt gezocht naar hybride en alternatieve vormen van gerechtigheid. Waarheidscommissies proberen via een tussenweg de 'duivelskeuze' tussen een eenzijdige toepassing van blanco amnestie of vervolging type Neurenberg te ontlopen. Op zeer korte tijd heeft deze formule de wereld veroverd en de laatste drie decennia zijn in minstens dertig verschillende landen waarheidscommissies opgericht.

Hoewel de vroegste versies van de waarheidscommissie, zoals die in Argentinië, vaak ontgoochelden, is Luc Huyse enthousiast over de recentere Zuid-Afrikaanse variant. Net als in de meeste Zuid-Amerikaanse landen was de verwerking van het verleden in het jonge democratische Zuid-Afrika een zeer fragiele en explosieve zaak. Discussies over het lot van slachtoffers en daders van politieke misdaden dreigden elk moment de moeizame vredesonderhandelingen en de kersverse overgangsregering te splijten. Terwijl de ANC-top oorspronkelijk de totale strafrechtelijke vervolging van de apartheidbeulen als breekpunt voor de onderhandelingen vooropstelde, eiste de andere zijde van de tafel onder leiding van De Klerk een blanco amnestie voor al haar 'oud-strijders'. Al snel zou blijken dat geen van beide partijen genoeg macht had om zijn visie volledig door te drukken en dat dus totale amnestie noch volledige strafrechtelijke vervolging haalbaar was.

Alex Boraine die de waarheids- en verzoeningscommissie in Zuid-Afrika mee leidde als ondervoorzitter onder aartsbisschop Desmond Tutu, was een van de vroege pioniers van de zoektocht naar alternatieve vormen van gerechtigheid na de apartheid. Boraine en de andere architecten van de waarheids- en verzoeningscommissie waren goed op de hoogte van de tekortkomingen en successen van de vroegere waarheidscommissies in Zuid-Amerika. Nog voor het inrichtende wetsontwerp van 1994 werden in het kader van een reeks congressen enkele van de Zuid-Amerikaanse pioniers uitgenodigd. De commissie die uiteindelijk in 1995

van start zou gaan en na ongeveer vijftig hoorzittingen en na de publicatie van vijf dikke rapporten in 1998 deels zou worden afgerond, week sterk af van alle voorgaande versies. De omvang van haar mandaat was voorheen ongezien maar wat de commissie vooral uniek heeft gemaakt, is de specifieke formule waarbij individuele amnestie kon worden voorzien voor daders die de volledige waarheid over hun misdaden onthulden. Politieke restricties en een specifieke nadruk op nationale verzoening die reeds in de naam van de commissie benadrukt werd, dwongen Tutu en Boraine er dus toe om een eigen vorm van gerechtigheid te formuleren, die ze vervolgens over de gehele wereld hebben uitgedragen⁶. Blanco amnestie en een keuze voor geheugenverlies waren onaanvaardbaar omdat deze de problematische tegenwoordigheid van een verdelend verleden gewoon links laten liggen. Om de natie te verzoenen moest het monsterlijke verleden in de ogen worden gekeken. De aandacht voor het verleden was veel meer dan een historische interesse want zonder verzoening met elkaar en met het verleden is er volgens Tutu doodgewoon geen toekomst⁷. De waarheidscommissie richtte zich ook zeer sterk op de noden van de slachtoffers en het therapeutische belang van het vertellen van de historische waarheid legitimeert volgens haar meteen het noodzakelijke kwaad van de individuele en voorwaardelijke toekenning van amnestie. Luc Huyse benadrukt dan ook terecht dat waarheidscommissies gebouwd zijn op

de veronderstelling dat de herinnering de ultieme vorm van gerechtigheid is.

Het verleden herdenken

Het hardnekkige verzet tegen amnesie en de promotie van historische waarheid en herinnering tot 'zachte' vormen van gerechtigheid, zijn gefundeerd in een vaak impliciete erkenning van het problematische voortleven van het verleden in het heden. Ze veroorzaken een versmelting van aspecten uit de geschiedenis en jurisdictie. De toenemende nadruk op het verleden dat niet voorbij wil gaan, vormt een grote uitdaging voor historici omdat het botst met een diepgeworteld beeld van een verleden dat afwezig is. Het recente debat over het fenomeen van presence binnen de geschiedfilosofie biedt een zeer welkome kritische analyse van die evident aandoende opvattingen over de natuur van het verleden.

Hoe kan de tegenwoordigheid en het ongemeen krachtige voortleven van het verleden, doorgedacht worden? Dat is de centrale vraag die Eelco Runia zich in een opeenvolgende reeks artikels stelt. Meer dan dertig jaar reeds, schrijft Runia, vindt het denken over het verleden en over de menselijke omgang met dat verleden binnen de geschiedfilosofie plaats onder een constellatie van representationalisme dat vooral focust op het fenomeen van 'betekenis' en betekenisgeving in de geschiedschrijving. Dit paradigma dat in 1973 door Hayden White in zijn *Meta-*

6 ALEX BORAINÉ, *A Country Unmasked. Inside South Africa's Truth and Reconciliation Commission*, Oxford, 2000.

7 DESMOND M. TUTU, *No Future Without Forgiveness*, New York, 1999.

1976 24 DE MARZO 2006

a 30 años del golpe genocida,
30.000 Detenidos-Desaparecidos:

PRESENTES!

*Porque reivindicamos sus ideales y
continuamos su lucha, seguimos exigiendo:*

- Juicio, castigo y cárcel común, efectiva y perpetua a todos los genocidas. Anulación de los indultos.
- Restitución de la identidad a los 500 jóvenes apropiados.
- Basta de represión. Retiro de la gendarmería de Las Heras y de todos los conflictos sociales. No a la impunidad de ayer y de hoy.
- Libertad a los presos políticos. Amnistía o desprocesamiento a los luchadores populares.
- Basta de políticas que generan hambre, desocupación y pobreza.
- No al pago de la deuda externa. No al ALCA ni a los Tratados de Libre Comercio.
- Fuera yanquis de Irak y de América Latina. Retiro inmediato de las tropas argentinas de Haití.

MARCHA DE CONGRESO A PLAZA DE MAYO
Viernes 24 de marzo - 17 hs.

CONVOCA:

Encuentro 30 AÑOS, Memoria, Verdad y Justicia

www.30anios.org.ar - treintaanios@yahoo.com.ar

- Oproep om in 2006 de Argentijnse militaire machtsgreep van dertig jaar eerder te gedenken op de Plaza de Mayo in Buenos Aires. Dertig jaar nadat het moordende regime aan de macht kwam zijn er nog steeds 30.000 vermiste slachtoffers die de ambigue aanwezigheid van een levend of spokend verleden belichamen.

history werd geïntroduceerd is twee decennia lang intellectueel bijzonder succesvol geweest, maar is nu volgens Runia veel van zijn verklaringskracht verloren. Het schiet tekort wanneer het met fenomenen als geheugen, herinnering, trauma en *lieux de mémoire* wordt geconfronteerd.

De ongeziene accumulatie van kennis over historische representatiestrategieën en de manier waarop historici het verleden tot leven proberen brengen – de *historia rerum gestarum* – gaat spijtig genoeg gepaard met een watervrees bij theoretici om zich te begeven in de sfeer van de *res gestae*. Eelco Runia en een aantal andere denkers stellen nu dat geschiedfilosofen de studie naar het verleden zelf te lang genegeerd hebben. Op zijn minst even belangrijk als de processen van betekenisverlening en zingeving waarop de geschiedfilosofie zich lange tijd te eenzijdig heeft gericht, is wat Runia het fenomeen van presence of in het nederlands ‘tegenwoordigheid’ noemt: de ongerepresenteerde manier waarop het verleden tegenwoordig (present) is in het heden⁸.

Presence is vaak het object van een diep menselijk verlangen om het verleden nabij te houden waarbij men nostalgisch zoekt naar een volle of ‘sublieme’ ervaring van het verleden. Eelco Runia ontdekt het streven naar presence overal rond zich, niet

het minst buiten de sfeer van de professionele geschiedenis of geschiedfilosofie, in de opkomst van retrostijlen, de drang naar publieke herdenkingen en het enthousiasme voor herinnering, het verlangen naar monumenten en de fascinatie voor geheugen. Wat men nastreeft in het *Vietnam Veterans Memorial* en andere gelijkaardige fenomenen heeft voor Runia weinig te maken met de aspecten van ‘betekenis’ waarop historici zich concentreren, maar is enkel in termen van presence te begrijpen⁹.

Een van de meest opvallende strategieën in het streven naar presence is ongetwijfeld het noemen van de namen van de doden of meer specifiek de slachtoffers uit het verleden¹⁰. Dat streven naar presence kan echter ook minder onschuldig zijn. Vooral de ongeëvenaarde fascinatie ten tijde van het Italiaanse fascisme en dan vooral bij zijn meesterbrein Giovanni Gentile voor wat men nu presence zou kunnen noemen, moet historici argwanend maken. Het streven naar de tegenwoordigheid van het verleden was zeer prominent in het culturele programma van Gentile in de vorm van leerplanhervormingen en in honderden monumenten, memorialen en tentoonstellingen, maar stond volledig in het teken van de heersende idealen. Dat ontologisch privilegeëren van het heden is volgens Rik Peters onlosmakelijk ver-

8 EELCO RUNIA, “Presence”, in *History and Theory*, 45 (2006), 1, p. 1-29. “‘Tegenwoordigheid’ is het voortleven van mensen, dingen, gevoelens en gebeurtenissen, los van, ja *in weerwil van* de verhalen die we erop na houden” (EELCO RUNIA, “Namen noemen”, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 119 (2006), 2, p. 245.

9 EELCO RUNIA, “Presence”, p. 5.

10 EELCO RUNIA, “Namen noemen”. En EELCO RUNIA, “Spots of time”, in *History and Theory*, 45 (2006), 3, p. 309.

bonden met de meest donkere en totalitaire kanten van het fascisme¹¹.

Het fenomeen van presence lijkt in de hedendaagse internationale politieke context toch het meest problematisch waar het helemaal niet actief wordt nagestreefd, zoals in de post-conflictsituaties die Luc Huyse beschrijft. Eelco Runia omschreef in een vroeger artikel over het in 2002 in Nederland gepubliceerde Srebrenica-rapport reeds een dergelijk fenomeen van ongewilde of toch onbewuste tegenwoordigheid van het verleden dat hij later als presence zou bestempelen. De historici van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) die op vraag van de overheid een rapport opstelden over de dramatische gebeurtenissen te Srebrenica in 1995 en de verantwoordelijkheid van Nederlandse militairen, leken in hun beschrijvingen bepaalde dimensies van het bestudeerde evenement te reproduceren. Runia zag sterke gelijkenissen tussen het rapport en het evenement, of preciezer : tussen het aangehaalde discours in het rapport en in het discours dat jaren daarvoor tijdens de crisisdagen door de beleidsmakers werd gevoerd en waarover historici nu moesten rapporteren. Terwijl de historici ervan overtuigd waren het verleden te beheersen, overmeesterde volgens Runia het verleden de historici. Het verleden leek buiten het medeweten van de betrokken historici terug te komen en op een ambigue wijze in het heden

tegenwoordig te zijn¹². Frank Ankersmit benadrukt in een bespreking van Runia's geschiedfilosofische thesen dat de herhalingsdwang van de NIOD-historici sterk afwijkt van de klassieke theorie van historische representatie waarbij het oorspronkelijke evenement en de representatie geenszins identiek zijn. Het gaat hier volgens hem niet om een soort afbeelding of reconstructie van het verleden maar om een identieke herhaling, we krijgen 'the real thing' tweemaal¹³.

Historici hebben voor geen van beide variaties van het presence-fenomeen – gewilde of ongewilde presence – een serieuze verklaring en zijn in vele gevallen zelfs gewoon niet in staat om de ongerepresenteerde tegenwoordigheid van het verleden te erkennen. Dat is volgens Eelco Runia grotendeels te wijten aan een drieledige combinatie van de exclusieve focus op betekenis en zin, het ontbreken van het juiste analysekader en de angst om beschuldigd te worden van speculatie. Hoewel het voortduren van het verleden in het hier en nu intellectueel moeilijk grijpbaar is, is presence zeker niet ongewoon en vormt het eerder regel dan uitzondering. De introductie van het presence-paradigma moet daarom helpen bij het uitwerken van het vraagstuk rond de precieze natuur of bestaansvorm van het verleden¹⁴. Een analyse van het fenomeen van presence kan eveneens een antwoord vormen op de existentiële

11 RIK PETERS, "Actes de Présence. Presence in Fascist Political Culture", in *History and Theory*, 45 (2006), 3, p. 362-374.

12 EELCO RUNIA, "Forget About It? "Parallel Processing" in the Srebrenica Report, in *History and Theory*, 43 (2004), 3, p. 295-220.

13 FRANK R. ANKERSMIT, "Presence and Myth", in *History and Theory*, 45 (2006), 3, p. 328-336.

14 EELCO RUNIA, "Spots of time", p. 307-310.

vraag hoe het mogelijk is dat het verleden – ondanks haar onherroepelijk vervlogen karakter – werkelijker kan aanvoelen dan de wereld die ons omringt.

Presence sluit volgens Eelco Runia zeer nauw aan bij één van de centrale problematieken in de historiografie: het thema van continuïteit tegenover discontinuïteit in de geschiedenis. Het representationalisme is zeer sterk in het weergeven van historische continuïteit maar ze kan niet omgaan met vormen van discontinuïteit in het verleden. De metaforische representatie van het verleden tendert ernaar om enkel aspecten van het verleden te benadrukken die consistent zijn met de metafoer. Betekenis impliceert steeds continuïteit en op die manier worden de discontinue gebeurtenissen uit het verleden weggegomd. Runia benadrukt precies de verstrengeling van continuïteit en discontinuïteit. Het presence-fenomeen kan volgens hem benaderd worden vanuit een bijna ruimtelijke of geografische kijk op het verleden die hij de *'topical view of history'* noemt.

Eelco Runia inspireert zich op een geschiedopvatting zoals die onder andere te vinden is bij Giambattista Vico. Vico vertaalt tijd in ruimte en bereikt daarmee volgens Runia als filosoof wat in de literatuur door auteurs als Scott, Balzac en Sebald wordt nagestreefd; hij belicht het zich simultaan voordoen van continuïteit en discontinuïteit in de geschiedenis. Voor Vico is de gehele geschiedenis opgeslagen in 'plaatsen' (of instituties) die 'bezocht' kunnen worden in het heden. Die plaatsen of instituties vormen een soort vergaarbekken van tijd of warenhuizen voor

presence. Zelf gebruikt Runia het beeld van een stad waarin oude en gerenoveerde gebouwen naast nieuwe staan om de tegenwoordigheid van het verleden in het heden te verbeelden. Het ruimtelijke aspect van Runia's concept van presence komt goed naar voor als men historische monumenten in beschouwing neemt. In Rwanda bijvoorbeeld heeft men er na de genocide voor geopteerd om een aantal van de kerken en scholen waarin duizenden samengeschoolde mensen werden afgeslacht, intact te conserveren als herinnering aan de gruwel. Deze gebouwen, boordevol met de onbegraven lichamen van de slachtoffers, houden het verleden nabij en geven letterlijk een *plaats* aan het verleden in het heden.

Terwijl de 'metafoer' als stijlfiguur steeds centraal stond in de analyse van betekenisgeving in de geschiedenis gaat Eelco Runia voor het verklaren van de simultane tegenwoordigheid van het verleden in het heden kijken naar het fenomeen van metonymie. Hij schuift het concept van de metoniem – de stijlfiguur waarin de naam van een attribuut of een bepaling het bedoelde ding vervangt; zoals bijvoorbeeld in 'een driekoppig team' – naar voor om het fenomeen van presence te beschrijven. Metonymie staat voor de 'aanwezigheid in afwezigheid', dit niet enkel in die zin dat de metoniem iets presenteert dat er niet is, de tegenwoordigheid van wat niet is situeert zich precies in het zich voordoen van de afwezigheid zelf.

Presence, schrijft Eelco Runia in *'History and Theory'*, is niet vervat in de betekenisdragende inhoud van een verhaal maar resideert in de 'metonieme regio' van de

taal – in wat een verhaal noodzakelijk moet zijn, in de zaken die een verhaal moet weergeven om een verhaal te presenteren. Presence kan dan ook niet zomaar tot stand worden gebracht via verhalen – of preciezer : het verhalende aspect van verhalen – maar toont zich juist in de manier waarop het verleden zich aan ons opdringt en ons ertoe dwingt onze (autobiografische) verhalen te herschrijven¹⁵. Presence is volgens Runia dan ook niet louter een bewustzijnsfenomeen : “Het kan een levende en actieve kracht zijn, zoals in gevallen waarin we zonder het ons te realiseren aan *acting out* van het verleden doen”¹⁶. De tegenwoordigheid van het verleden blijft vaak onopgemerkt, reist mee met het heden als een goed verborgen verstekeling en vormt daardoor vaak een soort ‘*mémoire involontaire*’.

Eelco Runia besluit dat zowel de historici die geloven dat het verleden bestaat als zij die geloven dat het *niet* bestaat en dat we het dus moeten construeren, fout zitten. Het verleden is voor hem meer aanwezig dan historische realisten beweren en tegelijkertijd nog veel radicaler afwezig dan constructivisten aannemen. Het verleden is als presence schrikwekkend dichtbij terwijl het toch ook nooit volledig kan worden bereikt. Het concept van presence contrasteert dus sterk met de verbeelding van het verleden die de meeste historici

erop nahouden : “*Historians – especially representationalist historians – assume that the past is ‘lost’, that it is gone forever, but that it can be ‘represented’ in ‘representations’ that can be taken along in the hand luggage with which we traverse time. As presence, however, the past is the exact opposite, the cruel Proustian irony : indestructible, uncannily close, and – despite its closeness and its durability – utterly impossible to conserve in ‘representations’*”¹⁷.

Ook voor Hans Ulrich Gumbrecht, die aspecten van de tegenwoordigheid van het verleden in taalstructuren analyseert, contrasteert een focus op presence in de eerste plaats met een nadruk op de betekenisverlenende aspecten van taal¹⁸. Sinds de moderniteit is taal quasi uitsluitend gebruikt, benaderd en geïnterpreteerd als een manier om betekenis uit te drukken terwijl aspecten van spatio-temporele tegenwoordigheid meestal worden genegeerd. Dit heeft een aantal grote geschiedfilosofische implicaties. Gumbrecht maakt de historische observatie dat bepaalde culturen – waaronder onze moderne cultuur – er meer dan andere toe tenderen om dimensies van tegenwoordigheid te negeren en formuleert daarom een typologie waarin hij ‘betekenisculturen’ van ‘aanwezigheidsculturen’ onderscheidt.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ EELCO RUNIA, “Namen noemen”, p. 246.

¹⁷ EELCO RUNIA, “Spots of time”, p. 316

¹⁸ HANS ULRICH GUMBRECHT, “Presence Achieved in Language (With Special Attention Given to the Presence of the Past)”, in *History and Theory*, 45 (2006), 3, p. 317-327. Gumbrecht publiceerde eerder reeds een boek over de notie presence : HANS ULRICH GUMBRECHT, *Production of Presence. What meaning cannot convey*, Stanford, Stanford University Press, 2004.

- De “*gacaca*”-volksrechtbanken (“rechtspraak op het grasveld”) in Rwanda proberen op lokaal niveau het verleden te verwerken en verzoening te brengen.
(Foto archives Ibuka)

Deze culturen verschillen volgens Hans Ulrich Gumbrecht in een drietal aspecten. Terwijl aanwezigheidsculturen de geestelijke en fysieke dimensies van het menselijke bestaan integreren, correspondeert het dominante mensbeeld in betekenis-culturen voornamelijk met wat men in de westerse wereld subjectiviteit en subject noemt. Uit deze initiële tweedeling resulteert dat aanwezigheidsculturen in contrast met betekenis-culturen de mens verbeelden in een eenheid met de omringende wereld van objecten en er niet ontologisch van gescheiden. Het derde onderscheid situeert zich op een abstracter en complexer niveau. Betekenis-culturen worden gekenmerkt door een steeds terugkomend streven naar een transformatie van de wereld via acties en een projectie van menselijke verlangens in de toekomst.

Deze drang naar verandering en transformatie ontbreekt volgens Gumbrecht in aanwezigheidsculturen.

Hoewel Hans Ulrich Gumbrechts dichotome typologie nogal simplistisch lijkt, kan zijn beschrijving van onze westerse cultuur als een betekenis-cultuur licht werpen op de vraag waarom historici het zo moeilijk hebben met het voortleven van het verleden. De stabiele kosmologie van de aanwezigheidsculturen zorgt ervoor dat het verstrijken van de tijd in de menselijke ervaring geen kloof met het verleden creëert. Omdat tijd niet als een noodzakelijk medium van verandering wordt geconceptualiseerd, lijkt het materiële voortleven van het verleden in het heden minder obscuur en ontmoet het minder weerstand en scepticisme dan wat in onze

historicistische cultuur gebruikelijk is. Dat historici niet geneigd zijn om de door slachtoffers vaak geuite claim over het voortduren van historisch onrecht voor werkelijk te nemen, is dus sterk gerelateerd aan hun diepgewortelde geloof dat tijd steeds verandering brengt en daarmee een afstand tussen heden en verleden creëert.

Daarnaast is de tegenwoordigheid van het verleden in het heden voor historici zo moeilijk te aanvaarden omdat het fenomeen botst met een ander diepgeworteld denkbeeld : dat over de absolute tegenstelling tussen de aanwezigheid of afwezigheid van evenementen en objecten. Presence maakt het moeilijk om nog langer uitsluitend in termen van aanwezig en afwezig te spreken. De nadruk op materiële tegenwoordigheid kan volgens Ewa Domanska een zeer welkom alternatief vormen voor het heersende constructivisme en textualisme maar moet gecombineerd worden met een reflectie over de ontologische status van de relieken uit het verleden¹⁹.

Vaak ontsnappen restanten uit het verleden, waaronder bijvoorbeeld menselijke resten, aan het gebruikelijke conceptuele kader dat de relaties tussen aanwezig en afwezig of heden en verleden reguleert. Ewa Domanska haalt het voorbeeld aan van de verdwenen personen of '*desaparecidos*' in Argentinië om deze problematiek te illustreren. De tragedie van de tijdens de vuile oorlog spoorloos verdwenen opposenten van generaal Videla's dictatoriale regime werd internationaal

vooral bekend dankzij de acties van hun moeders die zich organiseerden als *Las Madres de Plaza de Mayo*. In 1986 splitste deze groep zich echter op naar aanleiding van onenigheid over de opgravingen van de slachtoffers. Twaalf van de leden vormden een eigen groep die ze de *Línea Fundadora* noemden. Deze groep streefde naar opgravingen van de lichamen van de *desaparecidos* die moesten aantonen dat ze dood werden gefolterd; voor hun rouwproces was een waardige begrafenis van de stoffelijke overschotten van het grootste belang. De andere groep van de stomme moeders kante zich tegen de opgravingen; voor hen was de identificatie van de slachtoffers van minder groot belang dan de vervolging van de daders.

De Argentijnse situatie is volgens Ewa Domanska slechts een van de vele voorbeelden van de problematiek van opgravingen en de zeer gevoelige omgang met de doden. Van groot belang is voor haar de ambivalente status van de *desaparecidos* en hun verdwenen lichamen : de verdwenenen bezitten een spookachtig karakter. Dit maakt het voor de erfgenamen van de slachtoffers zeer moeilijk om te rouwen en de wonden te helen. Diezelfde ambigue status laat van de tragedie van de *desaparecidos* echter eveneens een zeer grote kracht uitgaan. De moeders beseften dat de misdaden van de Junta moeilijk door de bredere samenleving konden worden vergeven en vergeten zolang de slachtoffers hun vreemde status tussen levend en dood behielden. Vandaar dus de onenigheid over de nood aan en wenselijkheid van

19 EWA DOMANSKA, "The Material Presence of the Past", in *History and Theory*, 45 (2006), 3, p. 337-348.

opgravingen. De afwezige lichamen en de lege graven voorkomen de mogelijkheid om de zaak van de *desaparecidos* voor eens en voor altijd af te sluiten en belet de Argentijnen om dit zwarte hoofdstuk louter als geschiedenis te beschouwen. Of toch als een dood verleden dat weg en voorbij is zoals de meeste historici de geschiedenis benaderen. De ambivalente status van de verdwenen persoon kan volgens Domanska als een paradigmatisch voorbeeld gelden voor het verleden zelf en toont hoe dat verleden de dichotome classificatie in aanwezig tegenover afwezig overstijgt. Het verleden vertoont in deze context net als het verdwenen lichaam zowel dimensies van continuïteit als dimensies van discontinuïteit met het heden.

Ewa Domanska introduceert daarom een onderscheid tussen een non-present verleden en een non-absent verleden. Historici hebben tot nu toe het meest gefocust op het non-presente verleden dat zich slechts door residuen in het heden laat kennen, dat actief moet worden ge(re)construeerd en dat daarom relatief eenvoudig aan manipulatie ten prooi kan vallen. Veel problematischer en daarom veel interessanter is voor Domanska echter het soort verleden dat ze non-absent noemt en dat schijnbaar voortleeft is en niet voorbij lijkt te willen gaan. Dit is de conceptuele ruimte waarin de Argentijnse *desaparecidos* zich bevinden en waar het presence paradigma zich op richt.

De nood aan een nieuwe geschiedfilosofie

Na dit korte overzicht van een aantal aspecten van het geschiedfilosofische debat

over presence moet het mogelijk zijn om een beter inzicht te verwerven in de mate waarin het boek van Luc Huysse historici voor een fundamentele uitdaging plaatst. Laten we daarom nog even terugkoppelen naar Huysse. Zijn schets van de internationale situatie waarin de jurisdictie steeds meer aandacht krijgt voor historisch onrecht, toont in de eerste plaats hoe de grenzen tussen de geschiedenis en het recht steeds meer vervagen. De strikte werkverdeling die zo lang door beide partijen werd gehandhaafd, is door de werkelijkheid achterhaald. Niet alleen worden steeds oudere gevallen van onrecht door slachtoffers en erfgenamen via juridische weg aangekaart, daarbij wordt eveneens steeds meer gebruik gemaakt van historische kennis en worden historici in toenemende mate als expertgetuigen aangevoerd.

Luc Huyses verhaal over het verleden dat maar niet wil vergaan betreft echter ook dieper gewortelde opvattingen over het verleden. De ambivalente ontologische status van het tegenwoordige of niet-afwezige (*non-absent*) verleden dat het presence-paradigma bestudeert, krijgt erkenning in de internationale zoektocht naar alternatieve vormen van gerechtigheid die de duivelskeuze tussen een onaanvaardbare blanco amnestie en een onhaalbare strafrechtelijke vervolging probeert te omzeilen. De simplistische en dichotome tegenstelling tussen een eenzijdige keuze voor amnestie of voor strafrechtelijke vervolging vindt een pendant in een geschiedfilosofie die heden en verleden als een metafysische tegenstelling tussen aanwezig en afwezig contrasteert. Amnestie wordt al te vaak in naam van een harmonisch heden gelegitimeerd door te

verwijzen naar de moreel minderwaardige status van een verleden dat toch reeds voorbij is. Maar zoals het voorbeeld van de *desaparecidos* aantoont, is het verleden niet steeds helemaal voorbij of weg. Het is daarom zeker geen toeval dat precies een land als Argentinië waar men met de moeilijk te categoriseren status van de *desaparecidos* wordt geconfronteerd, zo vroeg met de formule van de waarheidscommissie experimenteerde.

De nadruk op de ambivalente tegenwoordigheid van het verleden in het heden maakt het voor waarheidscommissies, zoals Luc Huyse opmerkt, mogelijk om herinnering tot een fundamentele vorm van gerechtigheid te promoveren. Ons onuitgesproken maar diepgewortelde historisch bewustzijn, dat Hans Ulrich Gumbrecht als betekenis cultuur omschrijft, waarin het vervliegen van de tijd automatisch voor een afstand tussen heden en verleden zorgt, maakt het voor westerse historici echter zeer moeilijk om de problematische tegenwoordigheid van het verleden in het heden te begrijpen. Het ooit zo sterk heersende geloof in een wetmatige vooruitgang wordt vandaag bijna overal terecht afgezworen. Toch blijven historici vaak halsstarrig vasthouden aan een ongeëxpliciteerde pendant van dit vooruitgangsgeloof: een verleden dat zich automatisch losmaakt en op een steeds grotere afstand van het heden komt te liggen. Terwijl de juridische en politieke wereld zijn kijk op het verleden de laatste decennia grondig heeft gewijzigd, blijft het

opvallend stil onder professionele historici en laat een gelijkaardige verandering in de benadering van de geschiedenis op zich wachten.

De introductie van het presence-paradigma binnen de sfeer van de geschiedfilosofie vormt daarop een boeiende uitzondering. Of de theorie van de geschiedenis zich na een drie decennia durende heerschappij van epistemologie de komende dertig jaar door een focus op ontologie zal laten kenmerken, zoals Michael Bentley beweert, valt nog te bezien²⁰. Maar Frank Ankersmit heeft zeker een punt wanneer deze 'presence' beschouwt als een belangrijk concept voor theoretische reflectie²¹. Hoewel de recent opkomende studie van de tegenwoordigheid van het verleden nog in zijn kinderschoenen staat, is het als onderzoeksprogramma voor de historische discipline een zeer grote belofte die een hele reeks nieuwe vragen oproept. En dat zijn zeker geen loze vragen in een context waarin grote delen van de wereldbevolking steeds weer tegen hun wil met de quasi onvernietigbare tegenwoordigheid van het verleden worden geconfronteerd.

* BERBER BEVERNAGE (°1980), studeerde af als *master* in de geschiedenis aan de Universiteit Gent in 2004. Als aspirant van het FWO is hij verbonden aan de Vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Universiteit Gent, waar hij een proefschrift over waarheidscommissies vanuit geschiedtheoretisch perspectief voorbereidt.

20 MICHAEL BENTLEY, "Past and 'Presence'. Revisiting Historical Ontology", in *History and Theory*, 45 (2006), 3, p. 349-361.

21 FRANK R. ANKERSMIT, *op. cit.*